

KIRČIO ATITRAUKIMO SVYRAVIMAI ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE (Statistinis tyrinėjimas)

JUOŽAS PABRĖŽA

1. Įvadinės pastabos

Nė vienas mūsų dialektologas beveik iki pat pastarųjų metų neabejojo, kad šiaurės žemaičių kirčio atitraukimas yra visiškai reguliarus, jokių išimčių nepažįstantis reiškinys. Tiesa, V. Grinaveckis keliuose savo darbuose užsiminė apie tai, kad šiaurės vakarų dūnininkai kartais šalia *vagà* 'vagà', *tàukā* 'taukai' pasako ir *vagà*, *taukā*, bet aiškino šiuos fakultatyvinius faktus kaip visai neseną inovaciją, atsiradusią dėl bendrinės kalbos poveikio [Grinaveckis, 1973, p. 36]. Šiam požiūriui nepritarė, rodos, tik B. Rokaitė ir V. Vitkauskas [1967, p. 147–149], kurie pastebėjo, kad senoji žemaičių „dzūkų“ karta labai dažnai išlaiko neatitrauktą kirtį tokiose formose, kaip *me'rgà*, *žmuogòs* 'žmogùs', *kaulėš* 'kiaulėš' ir t. t. Ypač ryžtingai kirčio atitraukimo fakultatyvumo problema buvo iškelta polemėje A. Girdenio ir A. Rosino [1974, p. 189–190] recenzijoje. Jos autoriai, remdamiesi autentiška medžiaga ir J. Jablonskio tyrinėjimais, atliktais šio amžiaus pradžioje [Яблонский, 1904, с. XXXVI], kategoriškai pareiškė, kad fakultatyviai visoje šiaurės žemaičių teritorijoje pasitaikantis oksitoninio kirčio išlaikymas negali būti atsiradęs dėl bendrinės kalbos poveikio, nes jis tarmėje atliekąs specifinę ekspresyvinę funkciją ir, svarbiausia, siekia tuos laikus, kai bendrinė kalba tarmės fonetikai negalėjo daryti jokios įtakos. Ta pati mintis (tik ne taip griežtai) formuluojama A. Girdenio ir A. Pirockino straipsnyje [1977, p. 34–35]. Tame straipsnyje, remiantis skelbtais ir neskelbtais J. Jablonskio tyrinėjimais, akivaizdžiai parodyta, kad Alsdžių šnektos atstovai šimtmečio pradžioje oksitoninį kirtį išlaikydavo neatitrauktą tais pačiais atvejais ir gal net dažniau, kaip mūsų dienomis.

Šių straipsnių argumentai vis dėlto, matyt, pasirodė nepakankamai svarūs, nes V. Grinaveckis [1975, p. 187–188; 1977, p. 357] ir po jų gynė savo senąjį požiūrį, o Z. Zinkevičius vadovėlyje „Lietuvių kalbos dialektologija“ [1978, p. 97–98] apie tai, kad kirtis gali būti neatitrauktas iš oksitoninių cirkumfleksinių ir trumpų galūnių, visai neužsimena. Visa tai rodo, kad šiaurės žemaičių kirčio fakultatyvinio neatitraukimo klausimą reikia toliau tyrinėti, remiantis gausesniais, sistemingiau sukauptais faktais.

2. Medžiaga ir tyrinėjimo metodika

Tyrinėjimui naudotasi A. Girdenio į magnetofono juostą įrašytai ir iššifruotais į sąsiuvinius šiaurės žemaičių tarmės tekstais, atstovaujančiais šiems 18 punktų: Alsėdziai (Als), Eigirdžiai (Eig), Janapolė (Jan), Judrėnai (Jdr), Kuliai (Kl), Luokė (Lk), Mosėdis (Ms), Nevarėnai (Nv), Palanga (Plng), Rietavas (Rt), Salantai (Slnt), Skuodas (Skd), Tirkšliai (Trk), Varduva (Vrd), Veiviržėnai (Vvr), Vėžaičiai (VŽ), Žemalė (Žeml), Židikai (Žd). Įrašai buvo daromi 1972–1975 m. Vienam punktui imta vidutiniškai po 2,5–3 val. atsitiktinai paimto rišlaus teksto. Iš tekstų buvo išrinkti visi oksitoninės kilmės žodžiai, t. y. žodžiai, kuriuose „normaliomis“ sąlygomis kirtis yra arba turėtų būti atitrauktas į pirmąjį skiemenį.

Tiriamoje medžiagoje iš viso pasitaikė 29 047 šio tipo pavyzdžiai. Skirstant pavyzdžius, atsižvelgta į šiuos fonetinius ir morfologinius požymius: 1) galinio skiemens kiekybę, 2) morfologinį žodžio tipą, 3) diachroninį galūnės tipą. Pagal pirmąjį kriterijų visi žodžiai suskirstyti į dvi stambias grupes: žodžius, kurie baigiasi ilgu (pvz., *mergū*), ir žodžius, kurie baigiasi trumpu (pvz., *mergà*) skiemeniu. Pagal antrąjį kriterijų abiejų pirmųjų grupių kaitomi žodžiai (pvz., *žaltis*) atskirti nuo nekaitomų (pvz., *dabār*). Toliau kiekviename kaitomųjų žodžių pogrupyje formos, turinčios pirminę (t. y. nė vieno skiemens nepraradusią) galūnę (pvz., *galvū*), atskirtos nuo formų, turinčių antrines galūnes (t. y. galūnes, netekusias bent vieno skiemens dėl fonetinių ar morfologinių priežasčių, pvz., *dalīks*). Tyrinėjimo eigoje pasirodė tikslinga tas antrines galūnes suskirstyti į „tikrąsias“ galūnes (t. y. tokias, kurių balsis iš seno priklausė fleksijai, pvz., *pradžiū* ‘pradžiojė’) ir „netikrąsias“ (t. y. balsines kamieno dalis, dėl galūnių trumpėjimo atsidūrusias paskutiniajame skiemenyje, pvz., *pijūoks* ‘pijōkas’). Pastarajai grupei priskirtas ir būsimąjo laiko trečiasis asmuo (pvz., *atims*), nes žemaičių tarmėje jis funkcionuoja visiškai taip pat, kaip formos su antrine „netikrąja“ galūne. Grupuojant faktus, pasirodė, kad įvardžių pirminių galūnių, ypač oksitoninių, kirčiavimas kiek skiriasi nuo kitų vardažodžių kirčiavimo, todėl žodžių, turinčių pirmines galūnes, klasė suskirstyta į atskirus įvardžių (pvz., *tōkū*) ir vardažodžių (pvz., *atlaidā*) pogrupius. Klasifikuota dichotomiškai todėl, kad šitaip suskirstytai medžiagai lengviau pritaikyti įvairius matematinės statistikos metodus.

Statistiškai apdorojus tyrimų rezultatus, kiekvienai grupei apskaičiuotas santykinis formų, turinčių atitraukimą, ir formų, turinčių neatitraukimą, dažnumas

procentais ir išskaičiuoti 95% patikimumo intervalai (pagal formulę $I_p = \frac{\varphi \pm 1,96}{\sqrt{n}}$

kur φ – funkcija, randama lentelėje pagal formų santykinį dažnumą, o n – bendrasis atitinkamo tipo formų skaičius) [Урбач, 1964]. Jeigu patikimumo intervalai nesusikerta, santykinų dažnumų skirtumas yra statistiškai reikšmingas, – vadi-

nasi, galima tvirtai ir pagrįstai kalbėti apie dėsninę tų skirtumų pobūdį. Jeigu tie intervalai akivaizdžiai susikerta, priimama vadinamoji nulinė hipotezė, kuri reiškia, kad skirtumas yra atsitiktinis ir nedėsningas¹.

3. Rezultatai

Labai ryškiają opoziciją sudaro trumposios ir ilgosios galūnės. Trumposiose galūnėse oksitoninis kirtis išlaikomas labai retai – iš 11 879 žodžių tik 319 (arba 2,7%) oksitoninių formų išlaiko kirtį žodžio gale, pvz.: *paprās, po trāoba čę trēistę* Trk, *pri pāt krāsta sōkr ēs anēi* Plng, *išl ēps kamę nuōris uš kalvarējē* Vrd, *če ne kuōžnos e tūs len ūs tamuokiējē gērā mintē* Lk, *bīeksma vakarē jau nusēmāudītē* Kl. Ilgosiose galūnėse oksitoninis kirtis išlaikomas žymiai dažniau – iš 17 168 žodžių 2695 (arba 15,7%) oksitoninių formų išlaiko kirtį žodžio gale, pvz.: *senūoviē gražāusē lēnā būya* Als, *atēt e mierkavūo ons jau dāušē* Slnt, *dābā mōna vāks ne pijūoks* Žeml, *tiktā tōn kēpōrē i stāla tākš* Nv. Patikimumo intervalai irgi rodo labai reikšmingą skirtumą: ilgųjų galūnių kirčio neatitraukimo 95% patikimumo intervalas yra 15,1 ÷ 16,2%, o trumpųjų – tik 2,4 ÷ 3,0%. Vadinasi, kirčio atitraukimui ar neatitraukimui labai reikšminga galinio skiemens kiekybė.

Ryškiają opoziciją sudaro kaitomi-nekaitomi žodžiai. Kirtį kaitomuose žodžiuose išlaiko 16,2% visų oksitoninių formų (pvz.: *nadōuk dēivē tuok ūm laikūm* Kl, *er anēi mūni jau nūor i tōn grāba idietē* Als, *vuo āš velnēs niēkumēt navierejāu* Als, *gegōžēs pradž ūo tas būya* Nv), o nekaitomuose – 26,5%. Absoliučią daugumą tų oksitoniskai kirčiuojamų nekaitomų žodžių sudaro prievoksimiai, pvz.: *bet šēndē i n perkūnējēs nabūs* Jdr, *vuo dabār gēr pakol prigēr* Kl, *juk tik dabā pavērtūom i kākakūtūs tiktā* Vrd, *plēkā žēmē šētā būya* Slnt, *tāmstas negerā mumis mūokiēt* Trk.

Kitą kontrastą sudaro pirminės ir antrinės galūnės. Pavyzdžiui, ilgoji pirminė vardažodžių galūnė išlaiko kirtį 10,8% visų žodžių (pvz.: *mōn e plaukā pasēstūoiē* Als, *tik žaltē mōn niērvu negadiņket* Trk, *jug i nējē žaltis* Trk, *nebūya tuos maduōs tatā šnāpšē* Als), o antrinė „netikroji“ galūnė – 21,8% (pvz.: *pri dūrū liņčūgs ir uždiēts* Žeml, *e kōu tō tēn gāli darbinīhks privālgītē eš tuos pōsē(s) sēlķes* Ms, *atīms-ne sēlķes ne dōunas turtesi* Skd). Patikimumo intervalo ribos irgi nē iš tolo nesuartėja: pirminių vardažodžių jos yra 10,0 ÷ 11,6%, o antrinių „netikrųjų“ galūnių – 19,8 ÷ 23,9%. Taigi skirtumas labai reikšmingas ir jokiū būdu negali būti atsitiktinis.

Galima panagrinėti atskirai pirmines ir atskirai antrines galūnes. Iš pirmosios grupės ypač išsiskiria įvardžių galūnės, kuriose kirtis išlieka net 18,8% visu

¹ Kartais tokiais atvejais tikslinga apskaičiuoti vadinamąjį u kriterijų ($u = |\varphi_1 - \varphi_2| \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}$).

Tačiau šiame tyrinėjime šis kriterijus nepanaudotas, nes panašių dviprasmiškų atvejų nepasitaikė.

atvejų, pvz.: *paskou jōṅkelē bōya tōkēi* Nv, *dabār tōkū dāiñū niēks nadaiñōu* Eig, *kuokēs jau tās mētās, aš neženāu* Nv, *bōya vēsuokūm bāimū* Als, *anūs susekēba i plāukūs jau* Žeml. Tuo tarpu kiti vardažodžiai kirtį išlaiko tik 10,8% visų atvejų, pvz.: *bet atlaidā tris dēinās tier* Ms, *nētōrō teisēs baijēitē* Žeml, *sāka aš parējes nu pēnkūm* Als. Kai kuriose vietose tas skirtumas gali būti dar didesnis. Pavyzdžiui, Kuliuose įvardžių galūnėse kirtis išlieka net 32,9% visų atvejų (pvz.: *anēi, anuōs, kuokūm, vēsakuō, kētūm, korēi*), o kitų vardažodžių – tik 7,9% (pvz.: *nu lietuvuōs, lenū, apkasā, pērmūs*).

Aiškliai skiriasi ir atskiros antrinių galūnių grupės. Vadinamoji antrinė „tikroji“ galūnė sudaro ryškią opoziciją būsimojo laiko trečiajam asmeniui. Šiaurės žemaičių plote kirtį antrinėje „tikrojoje“ galūnėje išlaiko 8,1% visų oksitoninių formų (pvz.: *ritūo* Žeml, *tvarkūo* Žd, *su dainūoms* Žd, *šlapūoms* Trk), o būsimojo laiko trečiojo asmens galūnėje – net 28,6% (pvz.: *atims* Skd, *išēs* Slnt, *paįims* Ms, *nukērs* Plng, *sōvērs* Vrd). Kai kuriuose punktuose (Varduvoje, Alsėdžiuose, Mosėdyje, Eigirdžiuose, Janapolėje) nepasitaikė nė vieno atvejo su kirčiu, išlaikytu antrinėje „tikrojoje“ galūnėje, tuo tarpu būsimojo laiko trečiojo asmens galūnėje tuose pačiuose punktuose kirtį išlaiko atitinkamai 12,2%, 18,2%, 23,2%, 30,8% ir 41,7% visų oksitoninių formų.

Taip pat stengtasi patyrinti ir nustatyti, kaip priklauso kirčio atitraukimas nuo tarmės geografinės padėties. Kaip minėta, medžiaga rinkta iš 18 skirtingų šiaurės žemaičių vietų. Pasirodė, skirtumas labai reikšmingas. Pietinio šiaurės žemaičių pakraščio (Lk, Jan, Jdr, Rt, Vvr) rišioje kalboje kirtį gale išlaiko 18,2% visų oksitoninių formų (pvz.: *vēskas* Jan, *traktorists* Rt, *tuokēi* Jdr, *parlieks* Jan, *daugāu* Jan, *šēndēin* Vvr, *patalpū* Rt), o likusiame plote (Skd, Ms, Slnt, Plng, Žd, Žeml, Trk, Vrd, Nv, Als, Eig, Kl, Vž) – tik 7,9% (pvz.: *nasenē* Kl, *vainēks* Slnt, *nabier* Eig, *eždžūn* Plng, *žmuoñū* Skd). Patikimumo intervalas rodo labai reikšmingą skirtumą. Pietinių šiaurės žemaičių kirčio neatitraukimo ribos yra $17,3 \div 19,1\%$; o visų kitų šiaurės žemaičių – $7,6 \div 8,3\%$. Kaip matome, intervalai net nesuartėja. Dar ryškesnis skirtumas matyti, palyginus atskirus punktus. Pavyzdžiui, šiaurės žemaičių pietiniame punkte – Rietave – kirtį gale išlaiko 23,8% visų oksitoninių formų (pvz.: *viřōks, vēsōr, švarē, apačūo, nabrēks, katrūos*), o pačioje šiaurėje – Skuode – tik 3,1% visų oksitoninių formų (pvz.: *nuvēš, liekštē, klebuōns, anēi, išēit*). Patikimumo intervalai visai toli vienas nuo kito. Rietave neatitraukimo ribos yra $21,3 \div 26,4\%$, o Skuode – $2,3 \div 4,0\%$. Tokį pat vaizdą gausime ir palyginę atskirus galūnių tipus. Pavyzdžiui, Luokėje antrinėse ilgosiose galūnėse kirtį išlaiko 44,3% visų oksitoninių formų (pvz.: *muzēkōnts, untuōns* ‘Antānas’, *vėduřūs, kertiē, susiriņks*), Nevarėnuose – 14,4% (pvz.: *gīluō, daliks, katruō, nusepērk*), o Židikuose – tik 7,3% visų oksitoninių formų (pvz.: *nepik, užēin, su dainuōms*). Veiviržėnuose kirtį pirminėse vardažodžių galūnėse išlaiko 26,2% oksitoninių formų (pvz.: *vediarā,*

velnū, karā, gaidzēn, pērtēis), Alsēdžiuose – 8,6% (pvz.: vakā, nauduōs, vagū, iš – šaulīm), o Skuode – jau tik 2,1% visų oksitoninių formų (pvz.: stuogā, lenā, alguōs).

Visuose punktuose kirčio atitraukimas ypač priklauso nuo intonacijos. Pačioje šiaurėje kirčio neatitraukimo sąlyga yra labai stipri emfazė: kirtis neatitraukiamas tik tada, kai norima ką nors ypatingai emociškai ir ekspresyviai pabrėžti, pvz.: *kòkēi tatā piniḡgā bōya brōḡgē! Ms, kuokū lōb nebūs tu. _ mergū! Ms, ūo dabā jug _ pamēslejē, ī pēlms ōšpakālis vēskuō prlķēsts, ūo se nāu niēka nagāusi, nōrs _ tō _ pašīē lk!* Žeml, *dabār ir āuksa mētā! Skd, jug _ i nējē žaltis!* Trk. Pietuose tokio ypatingo pabrėžimo nereikia – užtenka paprasto loginio akcento, kad kirtis liktų oksitoninės formos galūnėje. Todėl ten neatitraukimo atvejų ir yra daug daugiau negu šiaurėje, pvz.: *biēksma vakarē _ jau nusemāudītē Kl, kās lōḡkti kērs, tuo _ pati mērs Rt, tik _ pavālgisi ir _ atgāl pri _ mintuvūn Lk, aš _ tuokūn krienūn nēsū dār kaštāvūojusi Lk, pajīm k miḡkštiesni, jie _ tās kēits Vvr.* Vis dėlto ir šiais atvejais neatitrauktas kirtis rodo didesnę žodžio pabrėžimą negu atitrauktas. Kirčio atitraukimo priklausymą nuo intonacijos rodo ir tokie atvejai, kai tame pačiame sakinyje tas pats žodis turi ir atitrauktą, ir neatitrauktą kirtį, pvz.: *vō _ tōukārt jau _ pōzbo _ telkēlē nusēnēsē – ē _ prasiedtēje vēsa dēina, vō _ dabār, dabār jau i. kēts rēkāls Skd, možēks, tas _ tiktā ē pālēikti mōžēks Žd, kāp tik _ ōntra šlūba pājēm, t ūjāu vēns mēršt, tujāu, vēikē vēns mēršt Ms.* Ir čia kirtis neatitraukiamas tuo atveju, kai žodis ryškiai pabrėžiamas, išskiriamas ir tariamas su kylančia intonacija. Apskritai, kylanti intonacija yra gana svarbus faktorius, skatinantis kirčio neatitraukimą.

4. Rezultatų aptarimas

Kaip matome, šiaurės žemaičių kirčio atitraukimas ir neatitraukimas yra reguliuojamas aiškių vidinių dėsniumų. Pirmiausia, jis priklauso nuo tam tikrų fonetinių faktorių: iš ilgųjų galūnių kirtis daug dažniau neatitraukiamas, negu iš trumpųjų; kylančios intonacijos pozicijose neatitraukiamas dažnesnis, negu krintančios intonacijos pozicijose. Antra, didelę įtaką kirčio neatitraukimui arba atitraukimui daro morfologinis faktorius, kurį galėtume vadinti koloninio kirčiavimo tendencija. 1) Įvardžių kirčio atitraukimas reikšmingai skiriasi nuo kitų vardažodžių, kadangi daugumas įvardžių yra ištiesai oksitoninės prigimties. 2) Antrinės galūnės dažniau išlaiko kirtį, negu pirminės. Pavyzdžiui, kadangi kirčiuojama vns. kilm. *budīḡka*, vns. naud. *budīḡkōu*, vns. gal. *budīḡka*, dgs. kilm. *budīḡku* ir t. t., linkstama kirčiuoti ir vns. vard. *budīḡks*; pagal vns. kilm. *klebūona*, vns. naud. *klebūonōu*, dgs. vard. *klebūonā* ir t. t. kartais sukirčiuojama ir vns. vard. *klebūōns*. 3) Būsimojo laiko trečiasis asmuo dažnai išlaiko atitrauktą kirtį, be abejonės, todėl, kad jį veikia pirmieji ir antrieji asmenys, pvz.: *kōmēt ušp īks sāka būs nāgerā Nv, ē _ parēs ēš _ bažničēs Vrd, us ēpērks mōžekōntūs ir _ i kap _ rēikint Nv* (palyginkime: *ušpīksō, ušpīksi: ušpīks; parēsō, parēisi: parēs; usepērksō, usepērksi: usepērks* ir t. t.). 4) Morfologinio

faktoriaus įtaką rodo ir kirčiai, tam tikrais atvejais atitraukti tik iki žodžių vidurio. Dažniausiai taip atitraukiama iš trumpųjų galūnių, pvz.: *ten_tuōki pašōtusi davīt kà bōya* Eig, *nīeka jau_nabgērdō vākalē* Als, *su_dounēlē reikiējē skaitītēis* Žd, *sept in ē mētā pās_mūmis – ir_niēr mōn siēruōs grudiēlis prapōules!* Žeml. Matome, kad kirtis čia atitraukiamas į tą skiemenį, į kurį, kaitant žodį, jis atšoka iš galūnės ir bendrinėje kalboje. Ilgosioms galūnėms toks nevisiškas atitraukimas mažiau būdingas, bet vis dėlto pasitaiko, pvz.: *lōbs atēs tardītē vēsūokē i tēi_leitēnāntā, vēsūokē i biesā* Kl, *ten_uns_giērē su_kāškūokēs ten_drāugās, nu_i_pradiējē ten_anūn_žmuōnis tvātītē* Lk, *neblōg ū mērgū lūb_prieis* Trk. Ir čia kirtis sporadiškai apibendrinamas tame skiemenyje, į kurį šokinėja linksniuojant, plg. vns. gal. *vēsūoki* ir dgs. vard. *vēsūokēi* ir kt. 4) Nekaitomi žodžiai dažniau išlaiko kirtį galūnėje, negu kaitomi.

Matyti, pirmiausia kirtį imta traukti į tą skiemenį, į kurį jis reguliariai šokinėja visose tarmėse, ir tik žymiai vėliau imta traukti nekaitomuose žodžiuose. Taigi koloninio kirčiavimo tendencijos įtaka kirčio atitraukimui labai ryški. O tokių akivaizdžių ir reguliarių skirtumų negalėtų būti, jeigu neatitraukimas būtų atsiradęs dėl bendrinės kalbos įtakos. Bendrinė kalba, be abejo, vienodai veiktų ar neveiktų visų kategorijų žodžius. Kadangi taip nėra, galima pagrįstai manyti, kad fakultatyvinis kirčio neatitraukimas yra organiškasis, savarankiškas reiškinys, autentiškas pačios tarmės faktas.

Kaip matėme, kirčio atitraukimas priklauso nuo vietos. Lyginant atskirus šiaurės žemaičių punktus, skirtumai pasirodė labai reikšmingi: einant iš šiaurės į pietus, neatitraukimo atvejų palaipsniui daugėja. Šia prasme turi pagrindo V. Grinaveckio mintis, kad, einant iš šiaurės į pietus, kirčio atitraukimo intensyvumas silpnėjas [Grinaveckis, 1973, p. 63]. Tie akivaizdūs skirtumai atsispindi ir grafike, kur viršutinė (ištisinė) linija rodo atskirų galinių skiemenų kirčio neatitraukimo procentą pietiniame šiaurės žemaičių pakraštyje, o apatinė (štrichinė) linija – kirčio neatitraukimo procentą visame kitame šiaurės žemaičių plote.

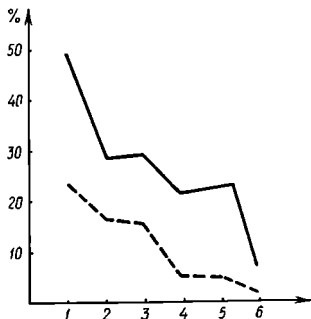
Matome, kad tos linijos niekur nesusikerta ir beveik dėsningai lygiagrečiai leidžiasi į apačią. Vadinas, skirtumai reikšmingi. Taip vargu ar galėtų būti, jeigu iš tikrųjų kirčio neatiraikimą lemtų bendrinė kalba. Bendrinės kalbos įtaka turėtų būti maždaug vienoda visoje teritorijoje. Kadangi taip nėra, galima gana drąsiai tvirtinti, kad neatitraukimas negali priklausyti nuo bendrinės kalbos, bent jau vien nuo bendrinės kalbos. Tai, be abejo, autentiškas tarmės reiškinys.

Tą išvadą paremia ir tas iš pirmo žvilgsnio keistokas dalykas, kad neatitraukimas būdingesnis ne jaunųjų, o kaip tik pačių seniausių informantų kalbai. Kaip jau buvo minėta, pačioje šiaurėje (Skuode, Židikuose ir kitur) neatitraukimo procentas yra visai mažas. Todėl iš pradžių gerokai nustebino palyginti didelis neatitraukimų skaičius Žemalėje, kuri irgi yra pačioje šiaurėje. Patikrinus viską kruopščiau, pasirodė, kad tokį didelį neatitraukimų skaičių nulėmė tik labai sena, beveik šimto metų

informantė². Jaunesniųjų žemalėniškių kirčiavimas nesiskiria nuo gretimų šnektų kirčiavimo. R. Bagvilaitės [1975, p. 46–47] duomenimis, tas pats yra Varnių tarmėje. 1902 m. gimusios informantės kalboje neatitrauktas kirtis pasitaikė 17,8% visų oksitoninių galūnių, o 1889 m. gimusios informantės kalboje – net 26,3%.

1 pav. Kirčio fakultatyvinio neatitraukimo dažnumas įvairiose tarmės zonose ir formose. Ištininė linija žymi pietinio šiaurės žemaičių pakraščio faktus, štrichinė linija atstovauja likusiai tarmės daliai. Skaitmenys absčių ašyje reiškia šio tipo galūnes bei galines morfemas:

1–5 – ilgosios galūnės, 6 – trumposios galūnės; 1 – būs, 1. 3 asmens, 2 – oksitoninių įvardžių, 3 – nekaitomųjų žodžių, 4 – vardažodžių pirminės, 5 – vardažodžių „tikrosios“ antrinės.

Šias išvadas patvirtina ir įžymiojo lietuvių kalbininko J. Jablonskio stebėjimai [Girdenis, Piročkinas, 1977, p. 34–35]. Turėdamas gerą klausą ir nuovoką, jis pirmasis pastebėjo, kad šiaurės žemaičių kirčio atitraukimas nėra absoliutus, kad rishioje kalboje ypatingai pabrėžiamuose žodžiuose pagrindinį kirtį gali turėti ir galinis trumpasis ar cirkumfleksinis skiemuo: „*Ana būva vilka neštà ir pamestà... , paskòũ par sodàs važiãvom; kãp aš mokėjau vãkũs auginti, – òns liúb girtèis (...); nè tu žvaiždžiũn suskaitysi, nè tu plaukuĩn suskaitysi*“ [Яблонский, 1904, с. XXXVI]. Tuos tyrinėjimus J. Jablonskis atliko prieš 1905 metus, kai bendrinė kalba negalėjo daryti kokios nors įtakos žemaičių prozodijai. Vadinasi, reiškinys tikrai negali būti naujas.

5. Išvados

Gautieji rezultatai rodo, kad kirčio neatitraukimas šiaurės žemaičių tarmėje priklauso nuo galinio skiemens žodžio fonetinių ir morfologinių savybių, nuo vietos, nuo informantų amžiaus ir nuo intonacijos. Iš to matyti, kad kirčio neatitraukimas yra organiškasis reiškinys, akivaizdus tarmės faktas, tam tikra aktyviai naudojama intonacinė priemonė. Jos analizė leidžia manyti, kad kirčio atitraukimo genezei didelės ir gal net lemiamos reikšmės yra turėję morfologiniai ir intonaciniai faktoriai: kirčio atitraukimą skatino arba stabdė jo šokinėjimas paradigmos, tam tikra koloninio kirčio tendencija ir, matyt, kirčio susilpnėjimas loginio akcento neturinčiuose žodžiuose.

² Metilda Krapauskaitė-Stanevičienė, gim. 1887 m. Gudiškėje (1,5 km nuo Žemalės).

КОЛЕБАНИЕ РЕТРАКЦИИ УДАРЕНИЯ В СЕВЕРОЖЕМАЙТСКОМ НАРЕЧИИ

Резюме

Рассматриваются случаи колебания ретракции ударения и возможные причины этого явления в северожемайтском наречии литовского языка. Результаты исследования позволяют утверждать, что отсутствие и колебание ретракции ударения зависят от фонетических и морфологических факторов, а также от интонации и возраста информантов. На основании этих наблюдений можно сделать вывод, что отсутствие и колебание ретракции является исконным, органическим явлением, несомненным фактом наречия, свидетельствующим о том, что ретракция представляет собой не полностью завершённый диахронический процесс.

LITERATŪRA

Bagvilaitė, 1975 – Bagvilaitė R. Varnių tarmės fonetika. – Diplominis darbas, 1975, p. 46–47.

Girdenis, Rosinas, 1974 – Girdenis A., Rosinas A. (Recenzija.) Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – Baltistica, 1974, t. 10(2), p. 187–207.

Girdenis, Rosinas, 1976 – Girdenis A., Rosinas A. Keletas samprotavimų dialektologinės fonetikos klausimais. – Baltistica, 1976, t. 12(2), p. 188–197.

Girdenis, Piročkinas, 1977 – Girdenis A., Piročkinas A. Jonas Jablonskis – dialektologas. – Kalbotyra, 1977, t. 28(1), p. 29–39.

Grinaveckis, 1973 – Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – V., 1973.

Grinaveckis, 1975 – Grinaveckis V. Dėl naujo požiūrio į kai kurias lietuvių istorinės dialektologijos klausimus. – Baltistica, 1975, t. 1(2), p. 185–200.

Grinaveckis, 1977 – Grinaveckis V. Dėl kirčio atitraukimo priešasčių. – Baltistica, 1977, t. 13(2), p. 352–357.

Rokaitė, Vitkauskas, 1967 – Rokaitė B. ir Vitkauskas V. Apie vieną kirčio neatitraukimo atvejį šiaurės vakarų dūnininkų ir pietvakarių dūnininkų tarmėse. – Kn.: Lietuvių kalbos gramatinė sandara. V., 1967, p. 147–149.

Zinkevičius, 1978 – Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. – V., 1978.

Урбах, 1964 – Урбах В. Ю. Биометрические методы. – М., 1964.

Яблонский, 1904 – Яблонский И. Послесловие (ко второму выпуску I-го тома словаря А. В. Юшкевича). – В кн.: Литовский словарь А. Юшкевича с толкованием слов на русском и польском языках. Вып. 2-й. – СПб., 1904, с. I–LIX.

Šiaulių K. Preiškės pedagoginis institutas
Lietuvių k. ir lit. katedra

Įteikta
1979 m. rugsėjo 30 d.